

Het spiegelbeeld zelf

Christien Brinkgreve is hoogleraar Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht.

In dit artikel¹ beschrijf ik hoe belangrijk de ogen van anderen zijn voor het zelfgevoel en het zelfbeeld. Dat begint met de empathische ogen van de moeder (ouder) vlak na de geboorte, en dat gaat een leven lang door. Met de adolescentie als een cruciale periode waarin jongeren zich aan elkaar spiegelen om uit te vinden wie zij zijn en bij wie ze horen. Ze willen bij anderen horen, maar ook zichzelf zijn; en via de groepen bij wie ze wel en juist niet horen vinden ze uit wie ze zijn. Deze tijd stelt hoge eisen aan zelfsturing en zelfontplooiing. Soms zijn deze eisen te complex en verliezen adolescenten de greep op zichzelf en hun bestaan.

The looking-glass self

Een van de bondigste formuleringen van een socioloog die nadenkt over het Zelf is van Charles Horton Cooley (1864-1929): hij sprak over het *looking-glass self* – je ziet jezelf door de ogen van de ander, die fungeert als een spiegel waarin je jezelf kunt ontwaren. Zo ben ik, dat ben ik.

‘Geen zelf zonder de ander’ is een soort steno voor het inzicht hoezeer van babytijd af aan het zelfgevoel van mensen ontstaat door de empathische manier waarop meestal de moeder (kan ook de vader zijn) op hem of haar reageert. Als dat is verstoord, als de moeder niet adequaat reageert, komen er stoornissen in dat zelfgevoel.

Een onveilige hechting maakt angstige kinderen, die dit wel weer op tal van manieren kunnen compenseren, maar er blijft een tekort dat vroeg of laat de kop op steekt: de angst niet goed genoeg te zijn of de neiging

naar zelfvergroting, vanuit een onuitputtelijke behoefte aan zelfbevestiging

In die eerste tijd is de empathisch reagerende Ander van groot belang voor de ontwikkeling van het zelf, het zelfgevoel en later het zelfbeeld.

Maar dit gaat door: de ander blijft belangrijk voor het gevoel wie je bent, of je er wezen mag, of alleen onder bepaalde voorwaarden, of dat je eigenlijk anders zou moeten zijn, iemand anders, bijvoorbeeld een jongetje, mooier, begaafder, liever, of dat andere gestorven kind.

In elke fase is de ander of zijn anderen belangrijk. Mensen zijn tenslotte sociale wezens, aangewezen op elkaar voor warmte, voedsel, onderdak, veiligheid, waardering en zelfwaardering, gevoel en zelfgevoel. Aanhankelijk en afhankelijk, tot het einde toe.

De fasen verschillen in wat mensen van elkaar nodig hebben, wat de behoefte is aan

¹ Oorspronkelijk een lezing voor het symposium ‘Adolescentie als spiegelpaleis’ t.g.v. 40 jaar Amstelland/KP, thans KP De Spiegel (Triversum), gehouden op 31 oktober 2008 te Alkmaar.

anderen, en aan welke anderen. Voor de ontwikkeling van dat zelfgevoel is de adolescentie een cruciale periode. En hierbij zijn niet alleen ouders en andere volwassenen van belang, maar juist ook andere adolescenten, vriendjes, peers. Ze spiegelen zich aan elkaar, vinden uit bij wie ze wel en niet willen horen, hoe ze wel en niet willen zijn, met wie ze zich identificeren en tegen wie ze zich afzetten, wie voorbeeld en wie schrikbeeld zijn. Dit is een ingewikkelde dans van aantrekkings- en afstoting, van uitzoeken wat wel en niet en hoe, van uitvinden bij wie je hoort en wie je bent. Anderen spiegelen hoe je bent: zij maken duidelijk hoe ze je zien, of je erbij hoort of niet, en zij vormen je verder. Een mooie bron voor dit proces is *Achterwerk*, brievenrubriek achterop de VPRO-gids; daar ga ik zo op in.

Iemand, niemand en honderdduizend

Eerst iets over hoe de ander en opmerkingen van de ander bepalend blijven voor het zelfgevoel ook in volwassenheid. In Pirandello's *Iemand, niemand en honderdduizend* (1926) raakt door de ogenschijnlijk banale opmerking van zijn vrouw dat zijn neus scheef staat de hoofdpersoon van het boek, Vitangelo Moscardo, in een dramatische identiteitscrisis.

Het boek opent zo: 'Wat doe je?' vroeg mijn vrouw me, toen ze me langer dan gewoonlijk voor de spiegel zag treuzelen. 'Niets', antwoordde ik, 'ik kijk naar mijn neus, naar dit neusgat. Als ik er op druk voel ik een lichte pijn.' Mijn vrouw glimlachte en zei (en dat bleken fatale woorden CB): 'Ik dacht

dat je keek naar welke kant hij scheef staat.' Ik draaide me om als een hond die men op zijn staart getrapt heeft: 'Scheef? Staat mijn neus scheef?' Mijn vrouw antwoordde rustig: 'Zeker, liefste. Bekijk hem maar eens goed: hij wijkt wat naar rechts af.'

Dat is het begin van de ellende: hij gaat aan alles twijfelen, aan hoe anderen hem zien en al die tijd gezien hebben; hij is niet wie hij dacht te zijn, hij blijkt een vreemde voor zichzelf. Het spiegelbeeld speelt hierin een cruciale rol.

Zijn overpeinzingen nemen als een lawine elke zekerheid mee: het plotselinge besef dat er niet één werkelijkheid is – 'er is in mij en voor mij mijn werkelijkheid en die is anders dan voor u' –, het idee van het wordende zelf – 'erkent u dat u 1 minuut geleden een ander was?' –, het besef van een veelheid anderen, van honderdduizend (centomila) anderen. Het begon allemaal met zijn spiegelbeeld en de opmerking van zijn vrouw die een beeld van hem gaf dat afweek van zoals hij zichzelf zag, en dan gaat het alleen maar om de neus! Zo ontdekt hij dat hij niet de persoon was die hij dacht te zien en te zijn, dat hij niet één persoon is – iemand – , maar hij stelt vast dat hij niemand is. En hij komt dan tot het besef dat hij honderdduizend individuen in zich herbergt. Een duizelingwekkend inzicht om zo'n meerstemmig zelf te zijn.

Het meerstemmig zelf

Deze beschrijving raakt moderne inzichten over het zelf: *het meerstemmig zelf*, zoals de Nijmeegse psycholoog Hermans dit

heeft uitgewerkt, zonder dat dit hoeft te leiden tot het verdeelde zelf (Laing) of het gedissocieerde zelf waarbij de delen niet langer geïntegreerd zijn. Hier gaat het meer over een gewone zelfverving, als een veelheid van innerlijke stemmen die voortdurend in dialoog zijn (het dialogische zelf), met boventonen en ondertonen, met stemmen die overstemd worden of tot zwijgen gebracht, en die in een therapie of in een vriendschap weer gehoord kunnen worden en tot spreken gebracht.

Dit geldt voor volwassenen, dit geldt voor adolescenten. Het is aardig om een *mind-map* te maken zoals ik laatst met studenten heb gedaan: wie de stemmen zijn die iemand in zichzelf hoort – ouders, leraren, vrienden, wat hun boodschap is, en waar die conflicteren. Het zijn vaak de ouders, voor een enkele is het de godsdienst, maar ook stemmen van vrienden worden gehoord en de adagiums van de tijd: hoog reiken, jezelf ontwikkelen.

Het vocabulaire van de tijd

Maar voor ik doorga op adolescenten wil ik nog een sociologische notie aan u voorleggen: hoe zelfbeschrijvingen zich voegen naar het *vocabulaire van de tijd*. Hoe zelfs bij een persoonlijke bron als dagboeken en autobiografieën trends zijn waar te nemen bij vergelijking door de tijd: hoe mensen anders over zichzelf gaan denken, hoe het zelfgevoel verandert.

Dat valt goed te zien in het interessante boek van de sociologe Diane Björklund, *Interpreting the Self*, over veranderende

manieren om over het zelf te denken. Haar materiaal bestaat uit Amerikaanse autobiografieën over tweehonderd jaar, en dat is een mooie bron om verschuivingen in opvattingen over het zelf te bestuderen. Het idee van een *true self* wordt al gauw overboord gegooid: ‘the self is a social creation’ zegt ze in navolging van Mead en Cooley. Het zelf is situationeel bepaald, aldus Goffman, ‘the self is a product of a scene, not a cause of it.’ En dan komt ze met het mooie begrip *vocabulaires van het zelf*: elke tijd kent zijn eigen vocabulaire waarin over het zelf wordt gedacht, een gedeeld vocabulaire. Ze maakt een indeling in vier typen van het zelf die achtereenvolgens kenmerkend waren voor een bepaalde periode. En ze laat zien hoe mensen passen in de collectieve verhalen van de tijd, en zich daarnaar richten met hun ideeën over het zelf.

Voorbeelden van deze verschillen in opvattingen over het zelf zijn: beleven mensen wat wij ‘innerlijk conflict’ noemen als een strijd tegen de zonde, de duivel of demonen, de lusten of driften; wat is de rol die wordt toebedacht aan de Rede, de Wil, de Emotie, of worden mensen gezien als bepaald door omstandigheden, of het lot; als slachtoffers van een tekort van binnen of van buiten, en moet dat bestreden worden met de kracht van de Wil of de helderheid van het Inzicht? Björklund schetst verschillende zelfbeelden door de tijd heen, maar ook vallen er terugkerende elementen te ontwaren, zoals de kracht van de wil, die ook weer sterk naar voren komt in deze tijd (je hebt het zelf in de hand, een benadering die het slachtofferdenken verdrongen heeft).

Achterwerk

De achterpagina van de VPRO-gids, *Achterwerk*, is een eigentijdse bron met een eigentijds vocabulaire.

De schrijvers zijn grofweg tussen 9 en 18 jaar, maar de grootste groep is tussen 12 en 16. De meeste brieven zijn van meisjes tussen de 14 en 16; de verhalen gaan vaak over eenzaamheid, onzekerheid, zich onbegrepen voelen en gedoe met vriendinnen. Jongens schrijven vaker over drugs en muziek. Omdat er tien keer zoveel meisjes schrijven krijgen jongensbrieven voorrang; dat geldt ook voor brieven van allochtone kinderen. De gepubliceerde brieven vormen dus geen afspiegeling van de ingezonden brieven, en die zijn op hun beurt weer geen afspiegeling van de bevolking, maar ze laten toch veel zien: ze laten zien wat er leeft, en hoe lezers zich spiegelen in de afgedrukte brieven en daar weer op reageren. Ze zijn het ermee eens of niet, ze herkennen zich erin of willen juist heel anders zijn.

Veel brieven gaan over eenzaamheid, over erbij willen horen en erbuiten vallen, over hoe je moet zijn om erbij te horen, en bij wie je wilt horen en bij wie vooral niet. En ook dat je vooral jezelf niet moet verliezen om maar ergens bij te horen.

Ook existentiële vragen worden gesteld. 'Waarom leef ik?' vraagt de 11-jarige Job zich af, 'er gebeuren alleen maar vreselijke dingen. Ik ben bang voor wat er gebeurt als je doodgaat. (...) Mijn moeder heeft het zelf ook gehad. Ze is er nu overheen. Ze is nu lerares levensbeschouwing.'

De brieven getuigen ook van de angst om

in de massa op te gaan: ze willen zelf en bewust kiezen voor vrienden, muziek, kleding, oordeel en andere leefstijlaspecten. Geen kuddededrag en klakkeloze instemming met anderen.

Een jongen van 15 verzet zich tegen de blaam dat hij een volgeling zou zijn. De reactie van twee meisjes is dat hij moet doen waar hij zelf zin in heeft. Kuddededrag maar ook sporen van onderscheidingsdrang zijn uit den boze, want dat riekt naar superioriteitsgevoel. En dat mag ook niet.

Met grote regelmaat schrijven jongeren, en vooral meisjes, over hun lichaam, hun gewicht, hun scheve neuzen, maar ook over hun schaamte voor eigen fantasieën (uitsluiting, dood, seksualiteit). Het is de gehele huiver om, zoals iemand schrijft, als 'raar en vreemd bestempeld te worden', om er niet bij te horen. Dat kan komen door de verkeerde kleren, of – nog erger – het verkeerde lichaam. Een meisje van 15 dat ongeveer tien kilo te zwaar is lijdt hier erg onder. Het maakt haar onzeker; als ze op het strand is, voelt ze iedereen haar nakijken en denken: 'daar loopt ze weer, die tientonner.' De onbarmhartige ogen van de anderen waarin ze zich gespiegeld voelt en zichzelf in volle en vreselijke omvang ziet.

Ander voorbeeld. Jezelf zijn is de opdracht, maar hoe doe je dat? Afwijken van het een is lijken op het ander. Ze willen ergens bij horen, maar niet in een hokje geduwd worden. Een 16-jarige jongen: 'Ik wil gewoon mezelf zijn. Maar ik weet niet goed hoe ik mijn haar moet doen om mezelf te

zijn. Als ik mijn haar lang laat groeien ben ik een metal, als ik het in een scheiding doe ben ik een studje en als ik mijn kop kaal scheer ben ik een gabber. Ik wil dat niemand aan mijn kop zeurt en dat niemand je meteen in een hokkie douwt.' Weg met al die anderen, die kijkende, oordelende en vastpinnende anderen.

Hij krijgt een reactie van een andere 16-jarige jongen die vindt dat hij zich veel te afhankelijk opstelt tegenover de schoolkids: 'Mij persoonlijk fuckt 't me niets wat iedereen denkt. Het is jouw leven en jouw haar.' Maar dan blijkt ook hij niet immuun te zijn voor de blikken van anderen. 'Want de enige mensen die mij kunnen kwetsen zijn mijn vrienden', de mensen met wie je op dezelfde golflengte zit, de *significant others*. Autonomie mag dan het ideaal zijn, je hebt vrienden nodig met wie je bepaalt wat de weg is, en wat de grenzen zijn. Uit deze *Achterwerk*-brieven kan worden opgemaakt dat een geïndividualiseerde cultuur juist zorgt voor een sterkere en vooral meer bewuste focus op anderen: een golflengte die per situatie en per relatie moet worden afgetast. Jongeren moeten op hun eigen kompas koersen, maar niet zonder hun gedrag voortdurend af te stemmen op anderen, om erbij te horen en om anders te zijn. En om gespiegeld te worden in ogen die op dezelfde golflengte zitten, waardoor je duidelijker kunt voelen wie je bent en bij wie je hoort.

De meeste brieven zijn bondige illustraties van problemen met zichzelf en anderen; problemen rond de vraag 'wie ben ik en wat

wil ik, hoe om te gaan met anderen, en met welke anderen.' Er is de steeds voelbare spanning tussen zich willen onderscheiden en erbij willen horen. Het zijn problemen van alle tijden, maar ook kwesties die met deze tijd te maken hebben, waarin hoe je bent en de keuzes die je maakt minder onderhevig zijn aan beperkingen van buiten en waarin de ruimte om dat zelf te bepalen is toegenomen.

Maar het is geen vrije ruimte, want er zijn allerlei al dan niet verborgen opdrachten van de tijd, idealen van de tijd, dilemma's van de tijd.

Eisen van de tijd

Wat in deze tijd in het oog springt zijn de grote verwachtingen, de hoge eisen en ambities. We moeten hoog reiken en alles uit het leven halen. Wie daar niet in slaagt, heeft dat aan zichzelf te wijten. Je hebt er toch zelf voor gekozen?

Tal van traditionele beperkingen op grond van religie, klasse, sekse zijn verdwenen, de wereld ligt open. Zo is althans het idee, zonder besef van de adders onder het gras: de verborgen beperkingen, de taaie verschillen in vermogen – in geld, maar ook in talenten, in intelligentie, in sociaal vermogen, in handigheid, in het vermogen je eigen talenten goed te ontwikkelen.

Sociale vermogens zijn belangrijk in een netwerksamenleving als de onze. Mensen leven meer dan vroeger in netwerken van eigen makelij, ze moeten meer dan vroeger zelf vorm geven aan hun leven en bepalen met wie ze omgaan. Dat speelt sterk voor

adolescenten: het is voor hen van vitaal belang om mensen te vinden met wie ze op dezelfde golflengte zitten. De banden zijn vloeier, flexibeler, en ook breekbaarder. Dat vraagt om onderhoud en om een ander soort vermogen dan bij familiebanden vereist of in meer traditionele samenlevingen is vereist. Soms bezitten mensen die onvoldoende om zich maatschappelijk te kunnen handhaven of goed mee te kunnen komen. Dat geldt voor psychiatrische patiënten, maar ook voor de mensen die niet over de vaardigheden beschikken om zelf contact te maken en te onderhouden.

Het ideaal van zelfbepaling is dus een bevrijdend, maar tegelijk dwingend ideaal. De ondertitel van *De depressie epidemie* van psychologe Trudy Dehue luidt: over de plicht het lot in eigen hand te nemen. De ene maakbaarheid (vrijheid om het eigen leven vorm te geven) wordt zo vervangen door een andere: het idee van de maakbaarheid van het eigen leven en het eigen lichaam. Met alle misverstanden en teleurstellingen vandi. Want mensen hebben vaak helemaal niet zoveel te zeggen over hun leven.

Vrijheid is moeilijker te realiseren dan gedacht: daartoe is structuur nodig, en je moet sterk in je schoenen staan om de weelde van de vrijheid te kunnen dragen. Uit de gesprekken die ik met jongvolwassenen voerde voor het boek *Vroeg mondig, laat volwassen* bleek een krachtig verlangen naar grenzen, naar begrenzing en bepaling van buiten. Een 'hang naar dwang' zoals een van hen treffend formuleerde. De grotere vrijheid om het eigen

leven vorm te geven wordt door de meeste jongeren die ik sprak een groot goed gevonden, winst ten opzichte van de generatie van hun ouders en grootouders. Maar het maakt hun leven er niet eenvoudiger op, en zeker niet hun relaties.

De gedragsregels tussen de seksen liggen minder vast, oude verboden en geboden hebben hun kracht verloren of zijn minder eenduidig geworden. Het is onduidelijker waar mannen en vrouwen zich aan te houden hebben, en dat vereist een subtielere dans van wederzijdse instemming en onderlinge afstemming. En dat vraagt om inzicht in de ander en in zichzelf, om sensitiviteit voor de wensen van anderen en gevoel voor veranderende verhoudingen.

De wil heeft terrein gewonnen op het lot en de traditie, maar kan het leven niet naar eigen hand zetten. De schaduwzijden van de idealen van autonomie en zelfbepaling zijn al genoemd: de kans op teleurstelling als het streven zo hoog is en de onverdraaglijkheid als het leven anders loopt dan gepland, gehoopt en gedacht. Er is een groeiende intolerantie voor iets als het lot, pech of het toeval. En een misverstand dat het leven leuk moet zijn, en er iets mankeert als dat niet zo is.

Deze thema's – thema's van de cultuur, eisen van de tijd – zijn terug te vinden in de problemen waar mensen, en zeker adolescenten, zich voor gesteld zien; de eisen en dilemma's waar ze niet uit komen en die hen kunnen ontregelen. Ze spiegelen zich aan voorbeelden die ze niet kunnen halen, waardoor ze zichzelf nietig en lelijk voelen. Mensen, en dat geldt zeker voor adoles-

centen die nog geen stevig zelfgevoel hebben ontwikkeld, worden verleid door de alomtegenwoordige illusie in het multimediale tijdperk dat alles binnen hun bereik zou zijn, dat ze alles kunnen worden en alles kunnen hebben, zodat hun eigen lichaam en leven en hun eigen prestaties daar maar bleekjes en minnetjes bij afsteken. (Vmbo-)jongeren willen, zo blijkt uit interviews, dokter worden en notaris, beroemd en heel veel geld verdienen, zonder idee of en hoe dat in hun bereik ligt. Daarom zijn goede spiegels van belang; niet de negerende, kleinerende, veroordelende ogen van anderen, geen lachspiegels, maar ook geen glamour spiegels die een uitvergroet beeld geven. Goede spiegels die iets zeggen als ‘je mag er wezen, met al je strevingen en vermogens en onvermogens.’ Dan kan er een Zelfbeeld ontwikkelen dat adequaat is, dat past, waarmee je uit de voeten kunt.

De steunende, helpende, veilige ogen van Anderen blijven nodig, in de adolescentie. En ook na de adolescentie.

Spiegelingen

Een bevriende collega schrijft over het liber amicorum dat hij bij zijn afscheid als hoogleraar sociologie kreeg: ‘Er is mij een spiegel voorgehouden in dat vriendenboek, of liever een mozaïek van spiegelstukken die wonderwel in elkaar passen.

Zelfkennis krijg je van anderen. Ik heb me er wel eens op betrapt dat ik ’s ochtends een tijd voor de spiegel sta te borstelen en te scheren, maar eigenlijk niets zie. Ik ga dan

toch nog het huis uit met een vlok scheerzeep achter mijn oor of de hemdkraag half over mijn jasje. En ik wil er zo graag netjes uitzien.

Als je naar jezelf kijkt zie je dus niets, maar als je naar iemand kijkt die naar jou kijkt zie je jezelf, op een van vele mogelijke manieren. ‘The looking-glass self’ noemde Charles Cooley dat.’

Als je naar jezelf in de spiegel kijkt, zie je niets. Maar als je naar iemand kijkt die naar jou kijkt, zie je jezelf: de ander is hier de spiegel. Maar het is geen lege spiegel: hij kijkt, geeft terug, reageert, met blikken of woorden. Zonder interactie blijven spiegels leeg. Zonder betekenisgeving blijken ze van zin verstoken.

En de betekenis die ze krijgen is contextgebonden, situationeel: daarin spiegelen zich de verhouding en de ervaringen met de ander(en), de betekenissen en missives van de cultuur, de anderen als abstractie (cultuur) en concrete anderen – anderen van dat moment en van vroeger, verinnerlijkte anderen (zoals ouders en leraren), die meeblazen in het innerlijk koor, dat we het Zelf noemen, waarin alle spiegelingen bewerkt, verwerkt zich samenvoegen tot een geheel dat we Zelf noemen. Een wordend zelf, zeker in de adolescentie, in open verbinding met anderen die verschillend kunnen spiegelen: iemand vergroten of verkleinen, gunstig uitlichten of de lelijke kanten markeren.

Het is zaak om dat op een constructieve (niet afbrekende, niet negerende) manier te doen, zeker bij adolescenten. Om ze een

veilige ruimte te bieden waarin ze zichzelf kunnen laten zien. Veiligheid betekent niet alles goed vinden, dat is onveilig, dat biedt geen houvast, dat is onverschilligheid. Juist adolescenten hebben structuur nodig, houvast en geen eindeloze zee om in te zwemmen, geen lege ogen, geen bange ogen. Door afbakening en weerwerk krijg je contouren. Adolescenten moeten zich kunnen spiegelen in de ziende ogen van de ander (die niet alleen karakter en talenten zien maar ook de eisen van de tijd), waardoor ze zichzelf kunnen zien en een idee kunnen krijgen van wie ze zijn. Wie ze zelf zijn.

De ogen van de ander

Dit is een algemeen verhaal, maar wanneer gaat het mis? Want daar heeft u mee te maken. Bij Pirandello zag u het gebeuren, maar bij de adolescenten die bij u terechtkomen? Vanuit mijn vak is veel werk gemaakt van de ogen van de ander in de etiketteringstheorieën (zie het werk van Scheff, Szasz, Becker Goffman) die in de jaren zeventig populair waren: je wordt gek door de reacties van de anderen die raar naar je kijken, je vreemd vinden die je als afwijkend behandelen. En dan ga je je ook als afwijkend gedragen: een typisch sociologische redenering, met zijn frisheid, en zijn beperktheid.

Want er gaat vaak iets aan vooraf: een overtreding van een gedrags- of gevoelsregel waar mensen gek van opkijken en iets van zeggen of denken.

De ogen van de ander kunnen gek maken,

maar je ziet ze soms ook verkeerd, schat ze niet goed in, interpreteert ze anders dan bedoeld; je bent als een verkeerd ingesteld apparaat, dat hoon of vijandigheid ziet waar het niet is, of niet opmerkt hoeveel mensen van je houden. Maar dan ben ik inmiddels aangeland op uw vakgebied, dat ik graag aan u overlaat.

Ik wil eindigen met een citaat van Winnicott uit de lezing van Jan Vandeputte (gehouden tijdens hetzelfde symposium, 31 oktober j.l.): *'Als je niet gezien wordt zul je niet goed kunnen kijken.'*

Literatuur

Becker, Howard S. (1963). *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.

Björklund, Diane (1998). *Interpreting the Self. Two hundred years of American Autobiography*. Chicago: University of Chicago Press.

Brinkgreve, Christien en Post, Arjan. Jezelf zijn, maar hoe dan? De pubers van Achterwerk, *Vrij Nederland* 20/9/2003.

Brinkgreve, Christien (2004). *Vroeg mondig, laat volwassen*. Amsterdam: Augustus.

Brinkgreve, Christien (2009). De ogen van de ander. Over de sociale bronnen van zelfkennis. Amsterdam. (*verschijnt eind mei*)

Cooley, Charles Horton (1902). *Human Nature and the Social order*. New York: Scribner's.

(zie pp. 183-184 voor de eerste vermelding van de term 'looking-glass self')

Dehue, Trudy (2008). *De depressie epidemie*. Amsterdam: Augustus.

Goffman, Erving (1963). *Stigma. Notes on the management of Spoiled Identity*. New Jersey: Prentice Hall.

Goffman, Erving (1961). *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin Books.

Hermans, Hubert J.M. 'Voicing the Self: From Information Processing to Dialogical Interchange', *Psychological Bulletin* 1996, vol.119, nr 1, pp.31-50.

Pirandello, Luigi (2005). *Iemand, niemand en honderdduizend*. Groningen: Kemper en boekwerk.

Scheff, Thomas J. (1966) *Being mentally ill*. Chicago: Aldine.

Szasz, Thomas (1961, 1974). *The myth of mental illness*. New York: Harper & Row.

Vandeputte, Jan 'Het lichaam als schouwtooneel. Over verhullen en onthullen', lezing symposium 40 jaar Amstelland, verschijnt in *Tijdschrift voor Kinder- en Jeugdpsychotherapie voorjaar 2009*, nr.4.

Winnicott, D.W. (1971). Mirror-role of Mother and family in Child development, in: *Playing and Reality*. Harmondsworth: Penguin Books.